

VÁLSÁG VAGY ÁTMENET? – RÉGIÓK ÉS NÉPESEDÉS (I.)

(Vendégszerkesztő: Melegh Attila • Külön köszönet Őri Péternek)

JITKA RYCHTAŘIKOVA

Második demográfiai átmenet zajlik Kelet-Európában?*

Dramai, drasztikus, váratlan, példanélküli, figyelemre méltó és forradalmi – ezekkel a jelzőkkel szokták leírni az európai népesség tendenciáiban és demográfiai kilátásaiban beállt hirtelen változást, amely az 1960-as évek közepétől figyelhető meg.

Dirk J. van de Kaa: The Second Demographic Transition Revisited:
Theories and Expectations

A demográfia a jelentős reprodukciós magatartás-változással kapcsolatban két elméletet alakított ki. Az elsőt a demográfiai átmenet elméletének nevezték el, de később első demográfiai átmenetre változtatták, és azzal a mély és vissza nem fordítható születési és halálozási arány csökkenéssel foglalkozik, amelyen minden népesség keresztülmegy. Az európai országok többségében az első demográfiai átmenet a múlt század második felében kezdődött és még a második világháború előtt befejeződött. A folyamat az átmenet előtti szakasszal kezdődött, ami a magas halandóság és termékenység hosszú ideig fennálló egyensúlyát jelentette, majd a csökkenő születési és halálozási aránnyal jellemezhető egyensúlyvesztés átmeneti időszakával folytatódott. A folyamatot az átmenet utáni modern egyensúlyi állapot szakasza zárta, melyre az alacsony halandóság és az alacsony termékenység jellemző (Chesnais 1992.). Az átmenet előtti szakaszban a következő generáció utánpótlása csak akkor volt biztosítva, ha egy-egy nőnek fél tu-

* Eredetileg megjelent: Acta Universitatis Carolinae, 1999 *Geographica*, No. 1. p. 19-44.

cat gyermeke született. Ennek oka az volt, hogy a régi demográfiai rendszer a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt nem volt hatékony. Nagy volt annak a valószínűsége, hogy egy gyerek előbb haljon meg, mint a szülei, és ez összezavarta a halálozás természetes kronológiai rendjét. Ezért mondhatjuk, hogy az első demográfiai átmenet a zűrzavartól a rend felé, a pazarlástól a takarékoság felé haladás összetett folyamata (Livi-Bacci 1999.).

Az első demográfiai átmenet egy általános szerkezeti átalakulás része, amelyen minden népesség keresztülmegy a modernizálódás során (Chesnais 1992.). Az első átmenetet közvetve az iparosodás, az urbanizáció és a szekularizáció határozta meg. A modernizációnak három alapvető összetevőjét különböztethetjük meg: a technológiai változást (a közlekedés, a kommunikáció, az orvostudomány és az egészségügy fejlődését), a strukturális változást (az emelkedő életszínvonalat, a jobb társadalombiztosítást, a tovább tartó és magasabb szintű oktatást, valamint a nők gyakoribb munkába állását) és a kulturális változást (a teljesebb demokráciát, a nagyobb egyenlőséget és a nagyobb személyi szabadságot). Az első demográfiai átmenet ideje – kezdetét, és időtartamát tekintve – eltért az egyes országokba.

Az első demográfiai átmenet végén a születések és a halálozások számával kapcsolatban azt gondolták, hogy egy alacsony konstans érték körül ingadozik majd. A két háború közötti időszakban azonban néhány országban (Franciaország, a cseh területek stb.) népességcsökkenés volt érzékelhető, ahol a nettó reprodukciós ráta a reprodukciós szint körül, vagy az alatt maradt (1936-ban cseh területeken: $R_0=0,656$). Ez a kedvezőtlen tendencia váratlanul megfordult a második világháború után, amikor is a termékenység hosszabb időszakon keresztül magas maradt a baby-boomnak nevezett periódusban. A második világháborútól a hatvanas évek közepéig a politikai megosztottság ellenére a családok magatartása egész Európában hasonló tendenciákat mutatott. A családra vonatkozó demográfiai mutatókat általában „kedvezőnek” tartották. A házasságkötések magas arányszáma mellett aránylag alacsony volt a válási arányszám. A párok azért házasodtak össze, mert gyereket akartak, és a családok a gyerekek számát kettő vagy három főre redukálták. A terméketlenség (gyermeknélküliség) igen alacsony volt. Ez a meglehetősen váratlan baby-boom lehetővé tette, hogy feledésbe merüljenek a harmincas évekbeli, második világháború előtti alacsony termé-

kenységi arányszámok. A volt szocialista országokban a háború utáni termékenységnövekedés rövidebb ideig tartott. Az ötvenes években a korábban magas teljes termékenységi arányszám (az egy nőre jutó átlagos gyerek-szám) már zuhanni kezdett (*1. ábra*). Ráadásul az 1950-es években legalizálták az abortuszt Bulgáriában, Csehszlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban és Romániában – még a modern fogamzásgátlók megjelenése előtt. Így a művi terhességmegszakítás a „családtervezés” szerves részévé vált ezekben az országokban, és bizonyos mértékben felgyorsította a termékenységi arányszámok csökkenését. A gyermekszám csökkenéséhez – a teljes foglalkoztatottság ellenére – hozzájárult a nők élénk részvétele a gazdaságban (ami nélkülözhetetlen volt a családi költségvetés számára), a gyermekgondozó intézmények elégtelen száma, illetve a krónikus lakáshiány.

A nyugat-európai társadalmakban a hatvanas évek közepén mélyreható demográfiai változások zajlottak le. D. van de Kaa (1998., 1997., 1994., 1987.) dolgozta fel és foglalta össze azokat a demográfiai változásokat, amelyeket ma második demográfiai átmenetnek neveznek. Elemzése szerint az 1965 és 1975 közötti időszakban a termékenység igen gyorsan csökkent. A termékenységszökkenés általános volt a népesség minden csoportjában, függetlenül azok vallásától, szociális helyzetétől vagy iskolázottságától. Az egy nőre jutó átlagos gyerek-szám csökkenése egész Nyugat- és Észak-Európában megfigyelhető volt, függetlenül az egyes országok gazdasági növekedési rátájától, a nők munkaerőpiaci arányától vagy a munkanélküliségi rátától. Az átalakulás alapvetően megváltoztatta Európa demográfiai kilátásait, mivel úgy tűnt, hogy a termékenység egyértelműen a reprodukciós szint alatt stabilizálódott. Ezeket a változásokat illetik máskülönbén a „drámai, drasztikus, váratlan, példanélküli, figyelemre méltó és forradalmi” jelzőkkel.

Van de Kaanak (1986.) a második demográfiai átmenetről kialakított koncepciója négy változást vesz alapul:

- A házasság aranykora után beköszönt az élettársi viszony hajnala;
- A „gyerek-király és szülei” korszaka után elérkezik a „házaspár-király és gyermekük” kora;
- A preventív fogamzásgátlást felváltja az önmegevalósító fogamzás;
- A homogén család- és háztartásformák pluralizálódnak.

Ezek a változások összefüggésben állnak: egyrészt a fogamzásgátlási magatartással, másrészt a termékenység szintjével és mintájával, harmadrészt pedig a kapcsolatok időzítésével, gyakoriságával, stabilitásával és típusával.

Az első demográfiai átmenetet a család és az utód iránti aggodás jellemezte, míg a másodikban az egyének jogaira és önmegvalósítására került a hangsúly. Az első és a második demográfiai átmenet mögött álló normák és attitűdök az altruizmus és az individualizmus ellentétes fogalmaival világíthatók meg. A második átmenetet közvetetten meghatározó tényezők szoros összefüggésben állnak az individuum szerepével a gyorsan változó posztindusztriális társadalomban. Van de Kaa hangsúlyozta a modern fogamzásgátló eljárások (tabletták és méhen belüli eszközök) szerepét a termékenységi szintek csökkenésében a hatvanas évek közepétől.

A második demográfiai átmenet elmélete szerint az egyes országok különbözőképpen haladtak előre a változás mindenki számára egyforma pályáján, amelynek a tapasztalható demográfiai eltérések csak különböző szakaszait és módozatait jelentették.

A második demográfiai átmenet elméletével kapcsolatban számos kérdés fölvetődhet:

- 1) Univerzális-e ez az elmélet? Számíthatunk-e arra a jövőben, hogy minden ország keresztülmegy ezen az átmeneten és ugyanilyen demográfiai eseménysorozatot él meg? Vajon ezen utóbbi országok esetében is ugyanazok lesznek-e a demográfiai mutatók végső értékei?
- 2) Lehetséges-e az olyan demográfiai mutatók, mint a teljes termékenységi arányszám vagy a teljes házasságkötési arányszám, alacsony értékeit a második demográfiai átmenet bizonyítékának tekinteni, a nagyon különböző társadalmi és gazdasági körülmények ellenére?
- 3) Vajon a házasságon kívüli születéseknek és a házasság előtti fogamzások gyakoriságának ugyanaz-e a társadalmi jelentése különböző társadalmakban?
- 4) Hol lehet meghúzni a határvonalat az átmenet és a válság között?

Ezek a kérdések ma különösen nagy kihívást jelentenek, mivel a közelmúltban mélyreható változások voltak tapasztalhatók a családalapításban és a gyermekvállalásban a kelet-európai országokban (a tanulmány tárgyát tekintve a kelet-európai országokhoz tartoznak a közép-európai országok is, mint Lengyelország, Magyarország, a Cseh Köztársaság és Szlovákia). Vajon ezek az országok kettős (gazdasági és demográfiai) átmenetet élnek-e meg, vagy inkább többszörös átmenetet az előbb említett tényezők, valamint a társadalmi szerkezet változásai miatt? Vajon összekapcsolódnak-e ezek az átmenetek?

A családok magatartásának tendenciái és szerkezete Európában

A reprodukció szempontjából Európát a gyermek születésének időpontja osztja két részre, függetlenül az átlagos gyerekszámától. Kelet-Európa, ahol az első gyermek vállalása korán történik, egységes szigetként emelkedik ki és különül el Európa többi részétől. Kelet-Európában a gyermekek száma kevésbé szóródik Európa többi országának adataival összehasonlítva. Több, a családi magatartást jellemző demográfiai mutatót figyelembe véve (mint pl. az átlagéletkort az első gyerek vállalásakor, az átlagéletkort az első házasságkötéskor, a terhességmegszakítások arányát, a házasságon kívüli születések arányát, a teljes vállalási arányszámot, a teljes termékenységi arányszámot, és a teljes első házasságkötési arányszámot) (1. táblázat), és főkomponens módszert alkalmazó faktorelemzéssel a változókat 3 faktorra csökkentve Kelet és Nyugat megosztottsága a születések időzítése tekintetében újra megjelenik (1. táblázat, 3. ábra)¹. Az első vizsgált faktort, mely az adatok szóródásának 37%-át magyarázza, az *időzítés faktorának* nevezzük, mivel szorosan összefügg az első gyerek vállalásának átlagos időpontjával és az első házasságkötés átlagos időpontjával. Ezen felül az alacsony életkor együtt jár az alacsony szintű családtervezéssel, amit a terhesség megszakítások nagy aránya mutat. A 3. ábra mutatja a faktorok szerinti eredményeket (az egyes országoknak az egyes faktorokban elért értékeit). Az első faktor értékei (az x tengelyen) Kelet-Európa Nyugat-Európától való egyértelmű különválását mutatják az időzítés tekintetében. Más szavakkal Kelet-Európában még mindig korai a házasság és gyerekszülés, ami összekapcsolódik az „esemény utáni fogamzásgátlóként” alkalmazott gyakori terhesség-megszakítással. Nyugat-Európa második demográfiai átmenetével ellentétben, amelyet jelentős mértékben meghatározott a fogamzásgátlási módszerek második forradalma (a tabletták és a méhen belüli eszközök bevezetése a hatvanas évek végén), a jelenlegi kelet-európai reprodukciós modellben még nem jelenik meg a korszerű fogamzásgátló módszerek tömeges alkalmazása. Az alacsony szintű családtervezés és a törvényes abortuszra hagyatkozás a szexuális viselkedés szerves részévé vált az ötvenes években és ez mind a mai napig így is maradt.

A (szóródás 27%-át magyarázó) második faktor a *hagyományos család felbomlása* címkét kaptá (alacsony értékek a hagyományos családi formáknál,

magas értékek a változatos családi alakzatok esetében). A faktorsúlyok erős pozitív korrelációt mutatnak a házasságon kívüli születések arányával és a teljes válási arányszámmal, ellentétben a teljes házassági arányszámokkal (1. táblázat). E faktor értékmegzőjének a felső részében elhelyezkedő országokban (3. ábra) általános az élettársi viszony, amit a házasságon kívüli születések magas aránya és a válások nagy száma kísér, különösen Észtországban, Svédországban és Norvégiában. Az első és a második faktor 3. ábrán összekapcsolt értékei azt mutatják, hogy Európa az időzítés és a családtervezés (az első faktor) szempontjából két területre oszlik: Kelet-Európára és a kontinens többi részére. Az egyes területek eltérő kulturális feltételeinek szerepe a családalapítási magatartásban még inkább szembeötlő – ezt a második faktor szemlélteti, amely főként az észak és a dél szembenállását mutatja (a kelet-nyugat ellentét itt nem jellemző). Az első és a második faktor együtt az adatok szóródásának 63,3%-át magyarázza meg. A termékenység és első házasságkötés intenzitását (szintjét) csak a harmadik sík (azaz a harmadik faktor) tükrözi, amely a szóródás 18%-át magyarázza. Ezek az eredmények azt támasztják alá, hogy a strukturális elemek ritkán vannak túlsúlyban a szintkülönbségekkel szemben a népesedéstörténetben, mivel minden lezajlott jelentős demográfiai differenciálódás inkább a szintváltozásokra volt visszavezethető, és kevésbé a struktúraváltozásokra.

Hogy jobban megértsük az országok közötti differenciálódás időzítésen/struktúrára alapuló új jelenségét, rövid történeti kitekintést adunk három keresztmetszeti kép segítségével, melyek a második demográfiai átmenet fordulópontjaihoz kötődnek. Az 1965-ös év volt az átmenet kezdete a nyugati országokban, 1985-ben pedig már Dél-Európában is befejeződött az átmenet folyamata. A kelet-európai országok demográfiai magatartásában 1992-ben állt be változás, amely eredményeképpen 1995-re létrejöttek a ma is fennálló csoportosulások.

Az itt következő országcsoportosítás a klaszterelemzés módszerével készült, azzal a céllal, hogy a családi magatartás szempontjából viszonylag egységes országcsoportokat tudjunk megkülönböztetni. Az egyes alcsoportok meghatározásához használt változók a következők voltak: korszpecifikus termékenységi ráták (19 év alatt, 20-24 év, 25-29 év, 30 év fölött), korszpecifikus első házasságkötési ráták a nőknél (19 év alatt, 20-24 év, 25-29 év), a házasságon kívüli születések rátája (a házasságon kívüli élveszületések aránya) és a teljes válási arányszám (a 100 megkezdett házasságra jutó válások száma).²

A hatvanas évek közepén a termékenység és a nők első házassága tekintetében az eltérő szintek és a korszecifikus minták határozták meg az európai családi magatartás egyes típusait (4. ábra). A szélsőséges típust az *idősebb kori szülések igen magas arányszáma* fémjelezte – ide mindössze egy ország, Hollandia került, igen magas termékenységi arányszámokkal, miközben a szülő nők életkora jelentős mértékben 30 év fölé tolódott. Az ellentétes profilt azok az országok képviselték, ahol *korai első házasságkötés gyakoribb válással és alacsony, korai termékenységgel* kapcsolódtak össze. A másik két klaszterbe a *kiegyensúlyozott nupcialitással összekapcsolódó magas kiegyensúlyozott termékenységi* minta került, illetve az a típus, amelyben a *késői házasság mellett a ritka válás és magas, késői termékenység* volt a jellemző. Ez a két klaszter köztes típusnak tekinthető.

A hatvanas évek közepén az európai demográfiai profilok a földrajzi helyzettől függetlenül alakultak és ugyanabba a csoportba különböző makro-régiókba tartozó országok kerültek. A legnépesebb klaszterbe (ahová a kiegyensúlyozott házassodással és magas-kiegyensúlyozott termékenységgel jellemezhető országok kerültek) nyugat-, közép- és észak-európai országok egyaránt tartoznak. Csak a három tagot számláló, korai első házasságkötéssel, és alacsony, fiatal kori termékenységgel jellemezhető csoport (Magyarország, Románia és Bulgária csoportja) tekinthető a későbbi kelet-európai demográfiai családmodell előfutárának.

A nyolcvanas évek közepén a második demográfiai átmenet befejezettnek tekinthető Észak-, Nyugat- és Dél-Európában. Négy klaszteres rendszerünkben ekkor az NDK a kívülálló, miközben Hollandia beilleszkedett a déli-nyugati rendszerbe (5. ábra). Ellentétben az 1965-ös csoportosítással, amikor a csoportok nem követték a földrajzi elhelyezkedést, az *1985-ben tapasztalható demográfiai megoszlás elsősorban térbeli volt* (5. ábra). Kelet-Európát határozottan a legmagasabb termékenyég és az igen korai első házasságok jellemezték. Dánia és Svédország egy külön csoportban jelennek meg. E két ország a pluralisztikus családformákban (az általánosan elterjedt élettársi kapcsolatban, a magas házasságon kívüli születési arányszámban és a magas válási arányban) tükröződő új attitűdök és értékrend előfutára. A csoportosítás következő szakaszában két klaszter alakult ki: az egyikbe Dél-, Nyugat- és Észak-Európa, a másikba Kelet-Európa és az NDK került. Ez az eljárás igazolta azt a sejtést, hogy a két blokk közötti politikai megosztottság eltérő demográfiai modellekhez vezethet.

A második demográfiai átmenet jellemzésére a drámai, drasztikus, váratlan, példanélküli jelzőket használtuk, és ezek a szavak tökéletesen leírják a volt szocialista országokban a kommunista rendszerek összeomlása után bekövetkezett változásokat is. Két évvel a politikai változások után a családdal kapcsolatos demográfiai mutatók drámai változásokat mutattak. A teljes termékenységi arányszám jelenleg alacsonyabb, mint Nyugaton (1. és 2. ábra). A termékenységsökkenés természetes fogyást jelző reprodukciós értékekhez vezetett ezekben az országokban. Az első házasságkötések arányszáma a termékenységgel egyidejűleg igen gyors zuhanásnak indult. Ezen felül a most zajló családmódelváltás gyorsabb, mint Nyugaton harminc évvel korábban. A külső (gazdasági és társadalmi) körülmények is igen eltérőek. Ráadásul a családi magatartásformák csoportosítása az 1990-es évek közepétől nem mutatott határozott homogenizálódást Európában. *1995-ben az európai országok földrajzi helyzetük és demográfiai magatartás aspektusok szerint osztottak csoportokra* (6. ábra). Kelet-Európa (illetve a volt szocialista országok) ismét egységes demográfiai-földrajzi területként jelennek meg, az elmúlt időszakban lezajlott drámai változások ellenére is. Az alacsony születésszámokat a nyugatihoz képest alacsony gyermekvállalási életkor kíséri (6. ábra). A volt NDK ismét kívülállónként tűnik fel, de a csoportosítás utolsó fázisában a Nyugathoz áll közelebb. Európa többi része (Dél-, Nyugat- és Észak-Európa) nem mutat többé területileg egységes képet. Dél-Európában (Olaszországban, Spanyolországban és Görögországban) kevés házasságon kívüli születési arányszám, és alacsony termékenység figyelhető meg, akárcsak Hollandiában, Svájcban és a volt NSZK-ban. Közepes szintek és változatosabb családformák (magas házasságon kívüli születési arány és gyakori válás) találhatóak Észak-Európában, illetve Franciaországban vagy Belgiumban.

Összegezve elmondható a változásokról, hogy az európai országok túlléptek a hatvanas évek elején még történelmileg és kulturálisan meghatározott demográfiai modellek változatosságán. A nyolcvanas évek folyamán a családi magatartás típusai Európa földrajzi megosztottságához kezdtek idomulni. Ma a Nyugat és a Kelet szembenállását figyelhetjük meg, amelyben a Kelet sajátos, majdhogynem „válság”-magatartást tanúsít, míg a Nyugat képviseli Európa többi részét különféle családmodellek keveredésével. Különös pályát futott be Hollandia, amely a hatvanas évekbeli legmagasabb születésszámmal rendelkező, egyedülálló pozícióból mára, a dél-európai országok szintjeihez mérhető, igen korlátozott gyermekvállalási arányszámig jutott.

Csehország és Hollandia fejlődésének összehasonlítása

A demográfiai modellek változását három meghatározott időpontban bemutató elemzés mellett a Csehországra és Hollandiára vonatkozó ráták éves alakulását is megvizsgáljuk 1950-től 1997-ig. Csehország a kelet-európai népességmodell egyik képviselője, míg Hollandiát nyugati típusú demográfiai magatartás jellemzi.

Az 1950-től 1997-ig terjedő időszakban mindkét népességben belül változott az első házasságkötéseknek, a válásnak, az első gyerek születésének, a házasságon kívüli születéseknek, a házasság előtti fogamzásoknak és a művi terhesség megszakításoknak a szintje, illetve időzítése. Az intenzitási viszonyszámok (a teljes termékenységi arányszámnak, a nők teljes első házasságkötési arányszámának és a házasságon kívüli születések arányának) időbeli fejlődése két fontos fordulópontot mutat. Az 1970-es évekig az erősen hagyománytisztelő holland társadalomban – ahol a nők kis számban vettek részt a gazdasági életben és kevés volt a házasságon kívüli születés – magas volt az egy nőre jutó gyermekek száma (1965-ben több mint 3) és a teljes első házassági arányszám mindig meghaladta a 100%-ot. Mindemelllett az átlagos életkor az első gyermek születésekor és az első házasságkötéskor jelentősen magasabb volt, mint Csehországban. A hatvanas évek közepéig Hollandiában a művi vetélés tiltott volt, a teljes válási arányszám alacsony és a házasság előtti fogamzás ritkább. A családdal kapcsolatos magatartás a hatvanas évek derekán kezdett megváltozni és a második demográfiai átmenet kezdete, valamint egyes állomásai könnyen azonosíthatók a holland mutatók segítségével. A cseh adatok ettől eltérő forráskönyv szerint alakultak.

A teljes termékenységi arányszám görbéje mindkét ország esetében 1972-ben érte el az egy nőre jutó 2,1 gyermek értéket. A holland termékenységi adatok a korábbi magas színtről esett vissza, míg a cseh értékek emelkedtek a pronatalista intézkedések következtében (7. ábra). Csehországban csak az 1972 és 1992 közötti időszakban volt magasabb a keresztmetszeti termékenység (értsd. teljes termékenységi arányszám. *a szerk.*), mint Hollandiában. Jelenleg (az 1997-es adatok szerint) újra megfordult a teljes termékenységi arányszám közötti eltérés a két országban: Hollandiában 1,54, míg Csehországban 1,18 volt. Jelenleg a különbség körülbelül megegyezik az 1950-es eltéréssel (Hollandia: 3,10; Csehország: 2,83). Közben Hollandiában az egy nőre jutó átlagos gyerekszám stabilan 1,5 kö-

rül volt a hetvenes évek végétől, Csehországban négy év alatt a teljes termékenységi arányszám drámai csökkenést mutatott: az 1992-es 1,7-ről 1996-ra, illetve 1997-re 1,2-re esett. A teljes termékenységi arányszám időbeli alakulásának a két országban mutatkozó különbözőségétől függetlenül Hollandiában mindvégig megfigyelhető volt a késői gyerekvállalás jelensége. Az első gyerek születésekor mért átlagéletkorok különbsége 1993-ban volt a legmagasabb, 5,7 év (Hollandia: 28,3 év; Csehország: 22,6 év). 1997-re Csehországban 24 évre emelkedett az első gyerekülés átlagéletkora, de ez Hollandiához képest még mindig alacsony (7. *ábra*).

1980-as évektől a 100 éveszülétre jutó házasságon kívüli születések aránya rendkívül kicsi volt Hollandiában: nem haladta meg a 3%-ot (8. *ábra*). Az egyedülálló anyák Csehországban is viszonylag kevesen voltak (kevesebb, mint 5%). Ez az arány Hollandiában az 1980-as évektől, Csehországban pedig az 1990-es évektől kezdett emelkedni. 1997-re mindkét ország ugyanazt az értéket, 18%-ot mutatja. Hollandiával ellentétben, Csehországban ezt a házasságon belüli születések meredek csökkenése magyarázza. Ez eredményezi, hogy a házasságon kívüli születések részesedése az egészből növekszik, annak ellenére, hogy ezek nem váltak gyakoribbakká. Hollandiában elterjedtebb az élettársi viszony.

A házasságkötés után kevesebb, mint nyolc hónappal született gyermekek száma 100 házasságra vetítve magasabb volt és növekvő tendenciát mutatott Csehországban (8. *ábra*). Jelenleg körülbelül 40 házasság előtti fogamzás jut 100 házasságra. Hollandiában a fogamzásgátlási módszerek úgynevezett „második forradalma” után, az 1960-as évek végén észrevehetően csökkent a házasságkötés előtti fogant gyermekek száma. Ám jelenleg az ország a nyugati normától való eltérést mutat, mivel ez a szám ismét emelkedőben van. Ez azonban már tudatos döntés, mert a párok akkor lépnek házasságra, amikor biztosak benne, hogy gyerekek lesz.

A családtervezés sikeressége közvetetten megállapítható a 100 éveszülétre jutó terhesség megszakítások számából. Csehországban a modern fogamzásgátlási módszerek (tabletták és méhen belüli eszközök) korszakát megelőzte az 1957-es Abortusztörvény által legalizált művi terhesség megszakítások időszaka, amikor az abortuszt „esemény utáni fogamzásgátlónak” tekintették, ahelyett, hogy a nem kívánt élethelyzetek megoldására használták volna (ahogy Nyugaton). Emiatt a cseh abortuszarány a többi európai országhoz képest magas volt (9. *ábra*). Miután 1987. janu-

ár 1-jétől módosították a törvényt és megszüntették az abortuszokat jóváhagyó bizottságokat, a beavatkozások száma növekedni kezdett és 1989-ben érte el maximumát a 100 évesületésre jutó 86 abortusszal. Később az arány csökkenni kezdett és 1997-re 50-re esett vissza. Hollandiában a fogamzásgátló módszerek második forradalma után vezették be az Abortusztörvényt és az abortuszok száma itt mindvégig alacsony maradt, ami a szexuális felvilágosítás és a családtervezés fejlett szintjét mutatja.

Az 1970-es évek elején a teljes első házasságkötési arány erős házasodási hajlandóságra utalt mindkét népesség nőtagjai körében (10. ábra). Csehországban a célzott állami beavatkozás (kedvező hitelfeltételek a fiatal házaspároknak, elsőbbség az állami lakás kiutalásakor stb.) hatására megnöttek és a hetvenes évek után is magasak maradtak az első házassággal kapcsolatos mutatók. 1975 és 1990 között volt a legnagyobb az eltérés Csehország és Hollandia között az első házasságkötés mintájában. Az elmúlt néhány évben a cseh házassági arány csökkent és jelenleg a holland érték alatt van. Az első házasságkötés átlagéletkora ugyanazokat a tendenciákat mutatja, mint az első gyermek megszületésének átlagéletkora, azaz a cseh nők mindig is fiatalabb korban mentek férjhez (10. ábra). A jelenlegi (1997-es) különbség 4,5 év (Hollandia: 27,9 év; Csehország: 23,4 év). A válással végződő házasságok helyzete többékevésbé párhuzamosan alakult, de Hollandiában alacsonyabb értékek mellett (9. ábra). 1997-ben a teljes válási arányszám szerint 100 megkezdett holland házasságra 33 válás jutott, míg Csehországban 42.

A holland és a cseh népesség esetében eltérő forgatókönyvek szerint alakult a családok alapítása a keleti/nyugati modelleknek megfelelően. Az egyes demográfiai mutatók ugyanazon évben mért hasonló értékét csak véletlen egybeesésnek lehet tekinteni, mivel ezeket azután gyakran ellentétes irányba haladó tendenciák követték. A kulturális feltételek közvetlenül a második világháború után még meglehetősen hasonlóak voltak, ám ez a hasonlóság fokozatosan megszűnt és a két eltérő politikai rendszer befolyása érvényesült.

Átmenet vagy válság zajlott le négy év alatt Csehországban?

Ahogy az előző adatok is mutatják, Nyugaton 1965 és 1975 között változtak leginkább a családok és családtípusok. Csehország a kilencvenes évek elejéig ugyanazt a demográfiai magatartásmodellt követte, mint a többi volt szo-

cialista ország. Annak ellenére, hogy itt a többi országhoz képest kevésbé drasztikus gazdasági változások zajlottak, a termékenység, a házassági mozgalom és a strukturális jellemzők ugyanúgy változtak meg, mint az összes többi volt szocialista országban 1992-től. Az új családi magatartásmodell kezdeményezője az a generáció, amelyik az úgynevezett második baby-boom idején született, amely a hetvenes évek első felében zajlott le a cseh társadalomban. A teljes termékenységi arányszám mindössze négy év alatt az 1992-es 1,7-ről 1996-ra 1,2-re csökkent (11. ábra). Ugyanakkor megfigyelhetjük a teljes művi terhesség megszakítási arány csökkenését: az egy nőre jutó 1,3 törvényes abortusz 1996-ban már csak 0,7 volt. A termékenység és az abortuszok tendenciája korcsoportonként eltérő (12. ábra). A termékenység csökkenése igen nagy mértékű volt a fiatal korcsoportoknál, még azokban is, ahol hagyományosan magas a termékenység. A csökkenés az 50%-ot is meghaladta a 18 és 23 éves korcsoport minden egyes évjáratában (11. ábra). A termékenység csökkenését az abortuszok arányának még gyorsabb esése kísérte minden korcsoportnál. Az, hogy az első gyermek megszületésének átlagos életkora mindössze 24 évre emelkedett (22,5-ről), arra enged következtetni, hogy a végbemenő változások hatására a magatartások rétegződtek és legalább két típusuk jelent meg. Egyrészt megkülönböztethetjük azokat, akiknek viszonylag fiatalon született gyerekük, ugyanúgy, mint a korábbi generációknak. Mellettük megjelent a párok egy másik csoportja is, akik érzékenyen reagáltak a változó külső feltételekre. Az új csoport későbbre halasztotta a gyermeknemzést, vagy kevesebb gyermeket vállalt. Ez a korábban igen homogén és egységes cseh társadalom demográfiai tagozódását jelentette.

A születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám az első és második gyerek esetében jelentősen csökkent. A születési ráták születési sorrend szerint mutatott alapvető változása alapján megbecsülhetjük a nők gyermekszám szerinti megoszlását is (13. ábra). A keresztmetszeti perspektívából azt láthatjuk, hogy a gyermektelen nők száma majdnem 50%-kal emelkedett 1996-ban és 1997-ben. Emellett az egy-, illetve kétgyermekes nők aránya csökkent.

A házasságon kívül született gyerekek száma 1997-ben 18%-kal növekedett. Mindamelllett a házasságon belüli és a házasságon kívüli születési ráták nem változtak jelentősen (14. ábra). E fejlődés eredménye a házasságon kívüli születések arányának látszólagos növekedése, amit nem kísér a házasságon kívüli születési ráta valós intenzitásnövekedése.

A második demográfiai átmenet kezdetekor Nyugat-Európában viszonylag jó volt a gazdasági helyzet. A kilencvenes évek elején Csehországban a nők iskolai végzettsége és részvételi aránya a gazdasági életben már magas volt. A fiatalok anyagi helyzete és leginkább a krónikus lakáshiány, ami különösen a nagyvárosokban mutatkozott, eltért a harminc évvel azelőtti nyugati életkörülményektől. Ám a mai nehéz életkörülmények ellenére új lehetőségek is kialakultak, különösen a volt szocialista országok fiataljai számára: megnyitultak a határok, több lett a külföldi munkalehetőség, szélesebb a képzések és az állások kínálata. Az önmegvalósításnak ezek az új lehetőségei és – ennek áraként – a régi rendszer nyújtotta biztonság elvesztése (pl. a munkanélküliség megjelenése) hasonló hatást gyakorolhattak a családi magatartásra, mint Nyugat-Európában a viszonylagos gazdasági jólét.

Különös figyelmet érdemel a változás gyorsasága. Csehországban a teljes termékenységi ráta a négy éves csökkenés eredményeként a világon a legalacsonyabbak közé került. Ezzel szemben a nyugati országokban tíz évig tartott a változás. A szakaszok és állomások is eltérőek, akár csak a külső körülmények. Az összes mutató hirtelen változott meg és majdnem mindenkit érintett. Ha visszatekintünk a cseh reprodukció keresztmetszeti mintájára, azt láthatjuk, hogy a párok igen pragmatikusan viselkednek és érzékenyek voltak a külső feltételek változásaira (7. ábra). Ezzel szemben a befejezett termékenységi arányszám rendkívül stabil volt az 1930 és 1965 közötti születési kohorszokban és 1,9-2,1-es gyermekszámot mutattak egy nőre vetítve. A jelenleg tapasztalható változások azonban alapvetőek a szélsőségesen alacsony intenzitásértékek miatt. Sajnos az öt éves időszak, ami alapján értékelni tudjuk a folyamatokat, igen rövid. Mindent összevetve úgy látszik, hogy a jelenlegi változások inkább krízisreakciókat, mint tudatos választást tükröznek. A családdal és a házassággal kapcsolatos attitűdöket Csehországban és Nyugat-Európában egyaránt vizsgáló felmérések megmutatták a csehek konzervatívabb beállítódását a nyugat-európaiakhoz képest (Kucharova V., Tucek M. 1999.). A cseh népesség a hagyományos, gyermekes (leginkább két gyermekes), törvényes házasságon alapuló családot választja. A korábban végzett felmérésekhez képest az egyetlen változás a csehek álláspontjában az időzíttéssel kapcsolatos, és általában csak a házasságkötés és a gyermekvállalás elhalasztását lehetett megfigyelni.

Konklúzió

Noha 1989 óta Kelet-Európa mint politikai térség már eltűnt, az elmúlt évtizedekben itt kialakult demográfiai modellek még mindig jól érzékelhetőek. Két évvel a politikai változások után a családdal kapcsolatos demográfiai intenzitásmutatók drámaian csökkentek. Ennek ellenére a házassági és termékenységi minták szerint alacsonyabb életkorban jönnek létre házasságok és születnek gyerekek, szemben a késői házasság és gyerekvállalás nyugati mintájával. A teljes termékenységi arányszám Kelet-Európában jelenleg alacsonyabb, mint Nyugat-Európában. A termékenységsökkenés természetes fogyáshoz vezet ezekben az országokban. Az itt vizsgált demográfiai viselkedési minták átalakulása gyorsabb, mint húsz évvel ezelőtt Nyugat-Európában volt. Különösen a külső feltételek mutatnak eltérést. A tünetek inkább utalnak krízismagatartásra, mint tudatos választásra. A fogyasztói árak, a reálkeresetek csekély mértékű növekedése, a nagyarányú munkanélküliség és a szociális védelem alig „közepes” színvonalra egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy visszaesett a családok jövedelme. A patológus jelenségek, a magas bűnözés és a korrupció erősödése általánosan növekvő veszély- és bizonytalanság-érzetet teremtett. A piacgazdaság kialakulásának folyamata nem a várt gyorsasággal halad előre. Különösen a növekvő lakáshiány vezetett az életkörülmények romlásához, a szociális kiadások pedig a vártnál jóval magasabbak.

Köszönetnyilvánítás

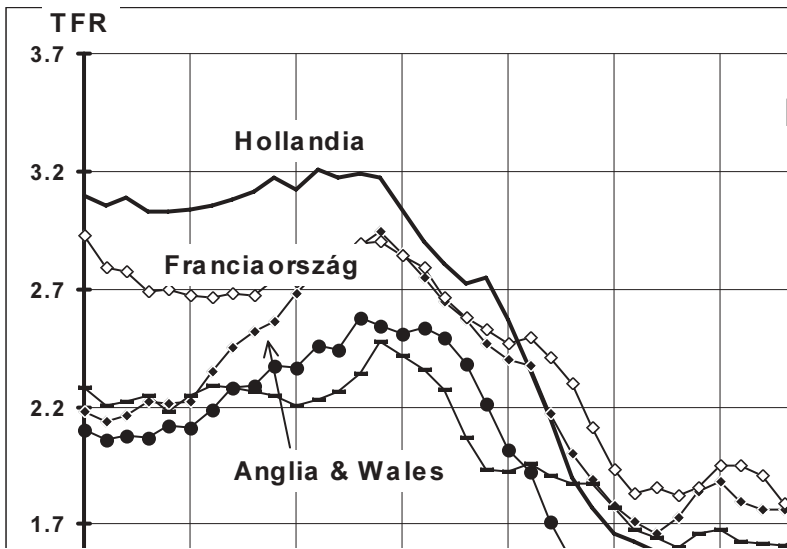
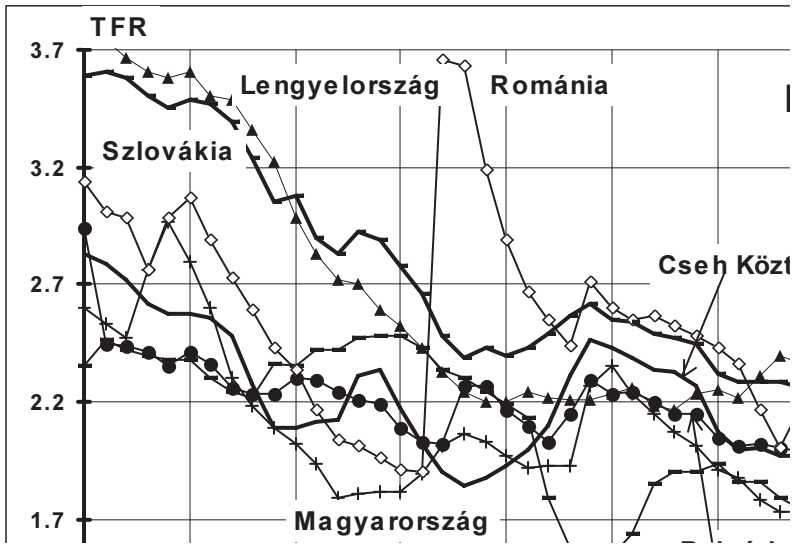
Megköszönöm Gijs Beets úrnak a hágai NIDI-től (The Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute), hogy rendelkezésemre bocsátotta a termékenységgel, a házassági mozgalommal és a terhesség megszakításokkal kapcsolatos holland adatokat. Jelen tanulmányon a NIAS-nál (Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences) töltött tanulmányutam alatt kezdtem dolgozni. Nagyra értékelem, hogy lehetőségem nyílt két hónapot tölteni ebben a rendkívül ösztönző kutatási közegben. A tanulmányt a Károly Egyetem Demográfia és Geodemográfia Tanszékén fejeztem be CEZ J13/98:113100007 számú kutatási program keretében.

BIBLIOGRÁFIA

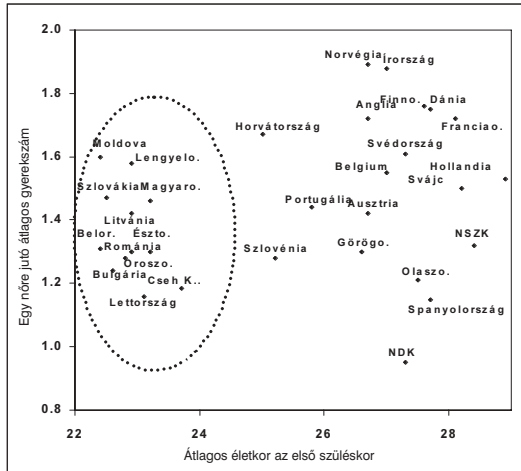
- Chesnais, J. C.: *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications.* A ongitudinal study of Sixty Seven Countries Covering the Period 1720-1984. Clarendon Press. 1992.
- Kaa van de, D. J.: *Postmodern Fertility Preferences: from Changing Value Orientation to New Behavior.* The Australian National University. Working Papers in Demography No. 74.
- Kaa van de, D. J.: Options and Sequences Europes Demographic Patterns, Nethur-Demography Paper No. 39. 1997.
- Kaa van de, D. J.: *The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations.* In population and family in the low countries 1993 NIDI CBGS Publications. 1994.
- Kaa van de, D. J.: Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin*, Vol. 342. No 1. 1987.
- Kuchařová V., Tuček M.: *Sociálně ekonomické souvislosti demografického vývoje v České republice.* Výzkumná zpráva za podpory Hlávkovy nadace. 1999
- Livi-Bacci M.: *A Concise History of World Population.* Blackwell. 1992.
- Livi-Bacci M.: *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest, 1999.

JEGYZETEK

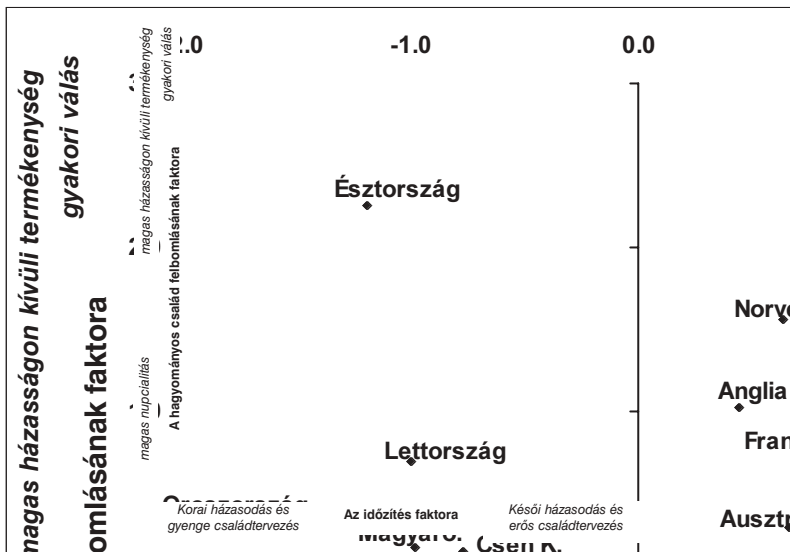
- ¹ A faktorsúly mátrixát, melyet faktorminta mátrixnak nevezünk, az 1. ábra mutatja be. Itt csak azok a faktorok szerepelnek, amelyek 1-nél nagyobb varianciát mutatnak (a sajátérték nagyobb mint 1) és csak azok a faktorsúlyok, amelyek értéke nagyobb mint 0,5. A teljes variancia egyes faktorok által okozott százalékát a faktorok utolsó sorában jelöltük.
- ² Minden változó Z-scorrá lett alakítva (középérték 0, szórás 1). A távolság mértékül az euklidészi távolságot vettük és az országokat az átlagok csoportok közötti összekapcsolásának módszerén alapuló, agglomeratív hierarchikus csoportosítás segítségével rendeztük csoportokba. A csoportosítás eredménye a 4., 5. és 6. ábra dendrogrammjain látható 1965-re, 1985-re és 1995-re vonatkozóan. A dendrogrammok áttekintésekor kiderült, hogy négy klasztert érdemes létrehozni. Ezután a négy klaszterhez tartozó eredeti változók átlagértékei kerültek kiszámításra és megszerkesztésre.

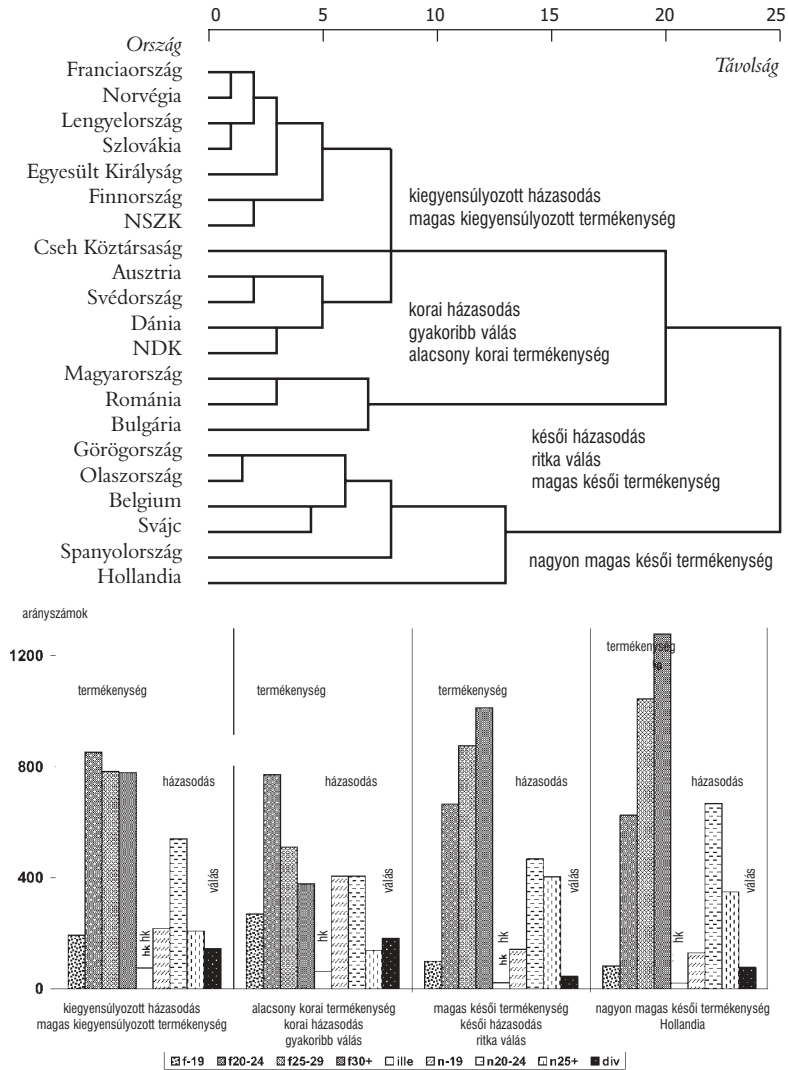
1. ábra A teljes termékenységi arányszám (TFR) változása 1950-1997 között

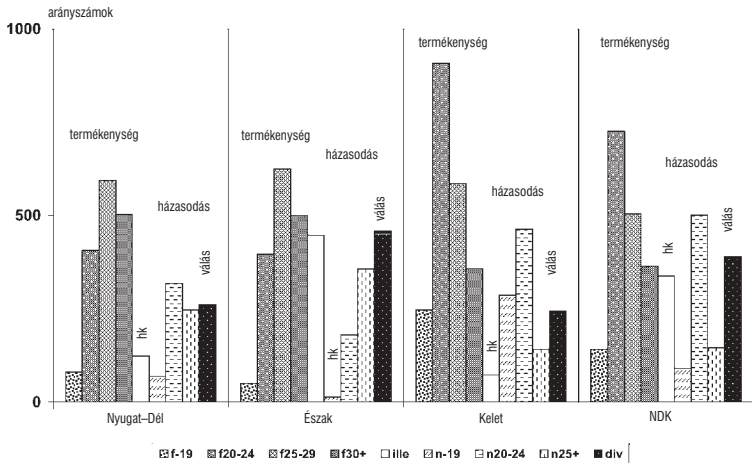
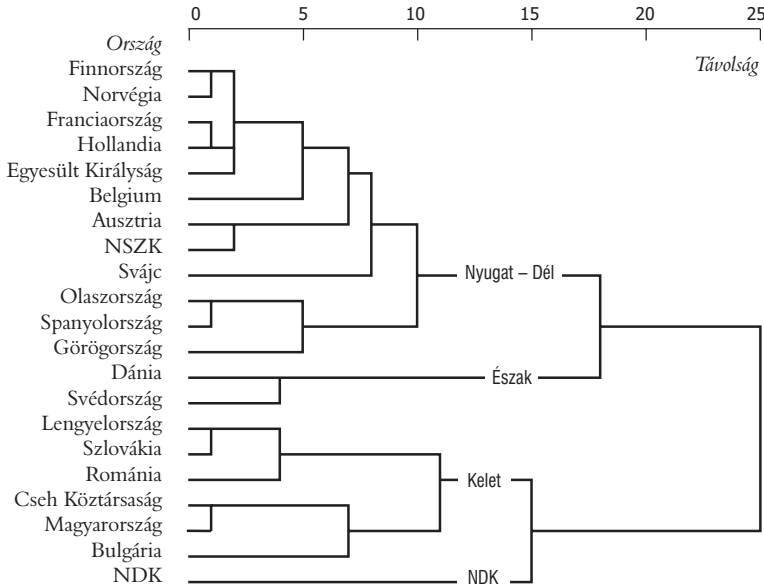
2. ábra Európai termékenységi minta 1996-ban (egy nőre jutó átlagos gyerekszám TFR/ átlagos életkor az első szüléskor)

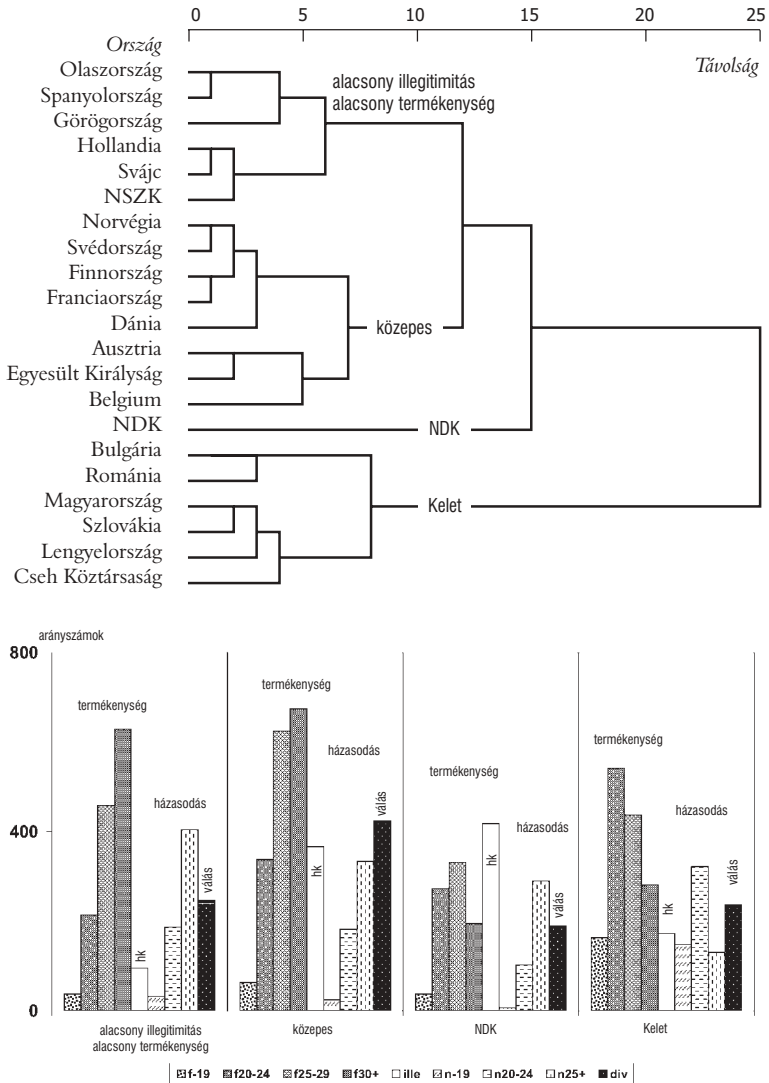
3. ábra Faktorértékek az európai családi magatartásra 1996-ban

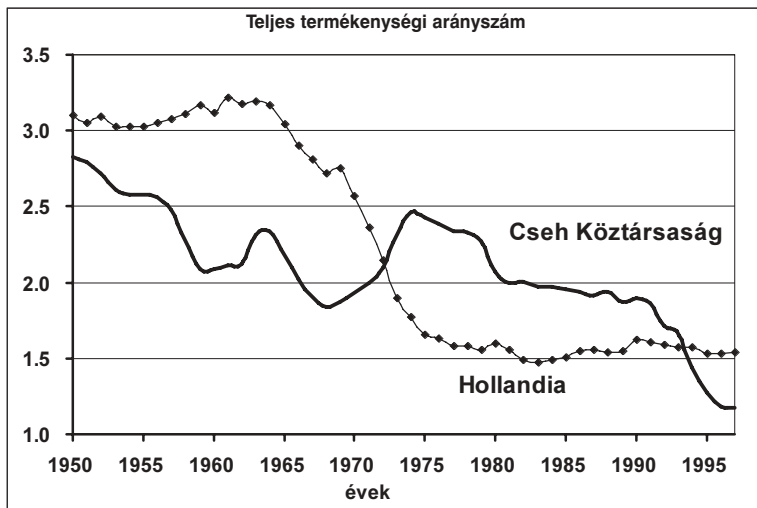
4. ábra Országok csoportosítása termékenységi és házassági minták szerint 1965-ben (rövidítések: f – termékenység; ille – házasságon kívüli termékenység; n – házasodás; div – válás)

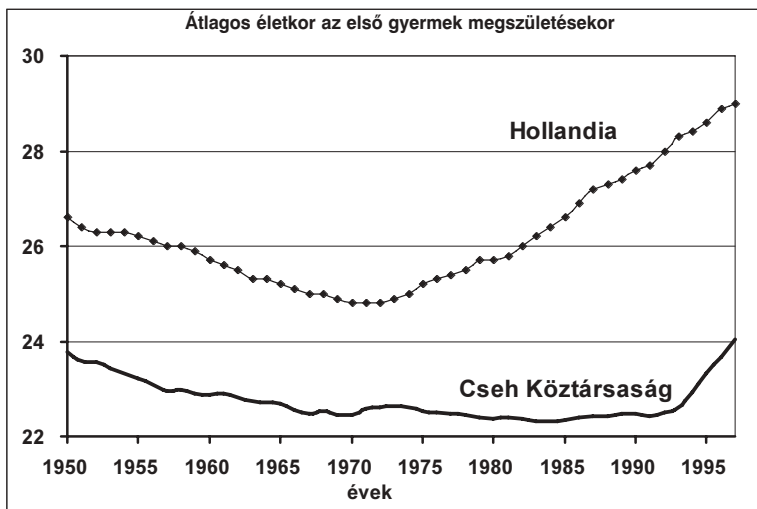
5. ábra Országok csoportosítása termékenységi és házasodási minták szerint 1985-ben (rövidítések: lásd. 4. ábra)

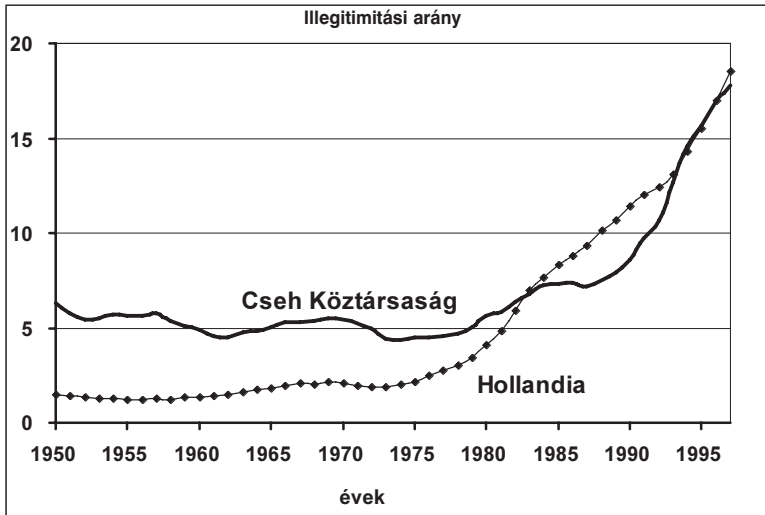
6.ábra Országok csoportosítása termékenységi és házasodási minták szerint 1995-ben (rövidítések: lásd. 4. ábra)

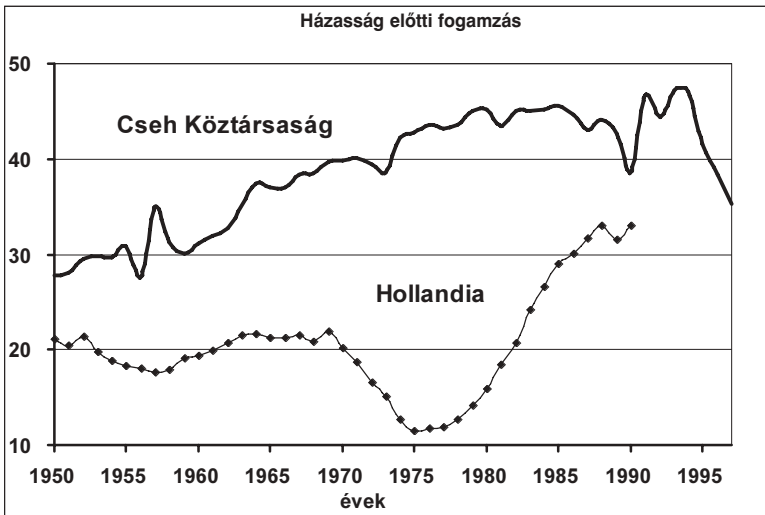
7a. ábra Egy nőre jutó átlagos gyerekszám

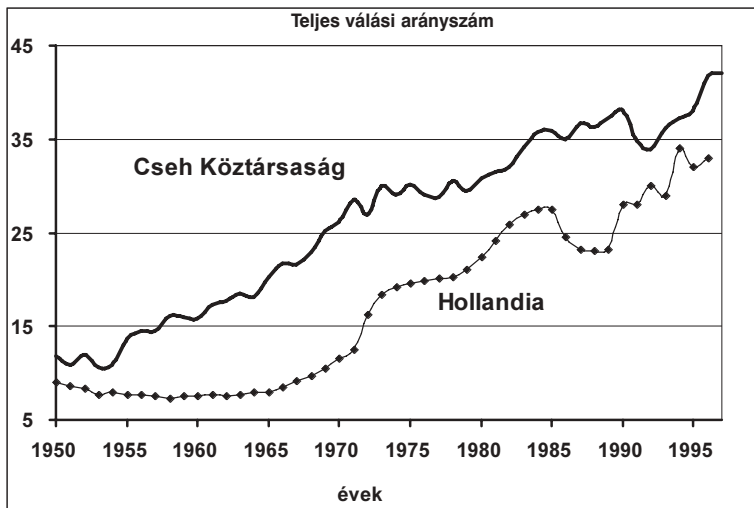
7b. ábra Nők átlagos életkora az első gyermek megszületésekor

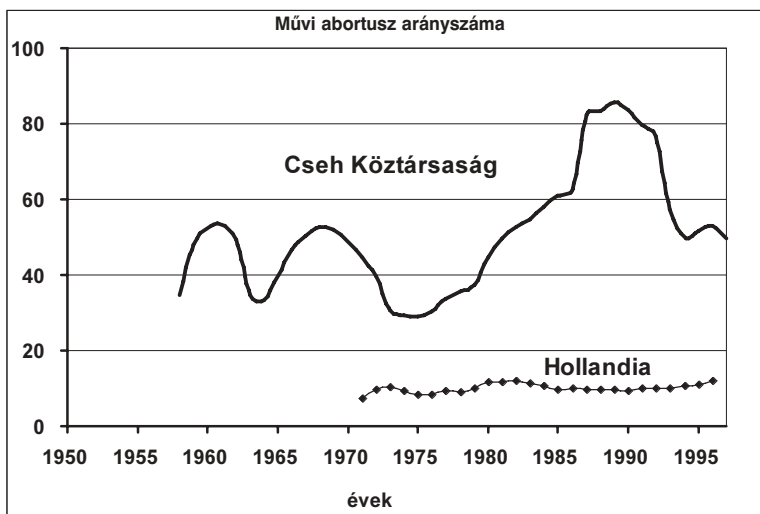
8a. ábra 100 élve születésre eső házasságon kívüli élve születése

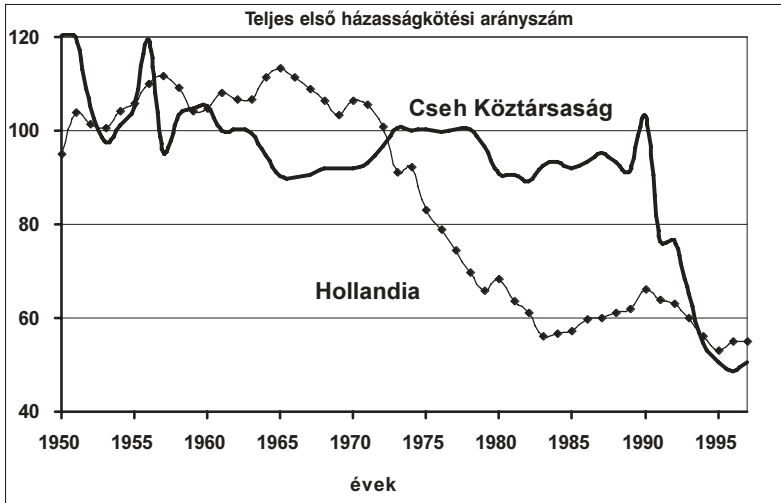
8b. ábra 100 házasságra eső, a házasságkötést követő 8 hónapon belül megszületett gyerekek száma

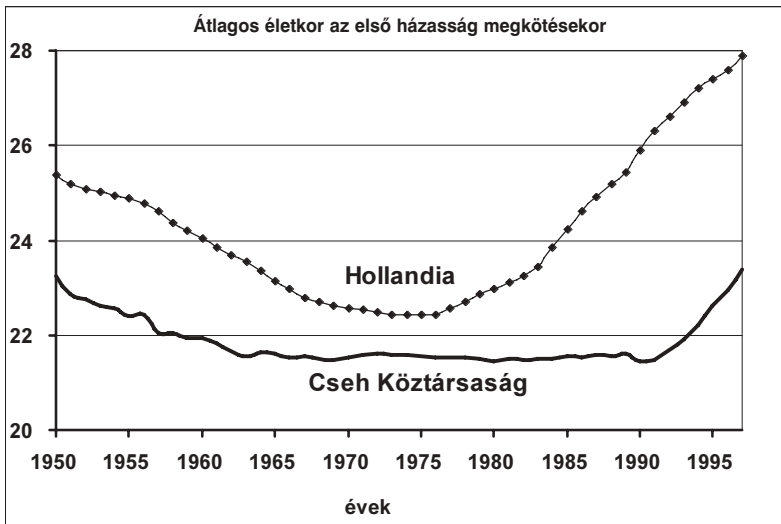
9a. ábra Teljes tartamspecifikus válási arányszám 100 megkezdett házasságra

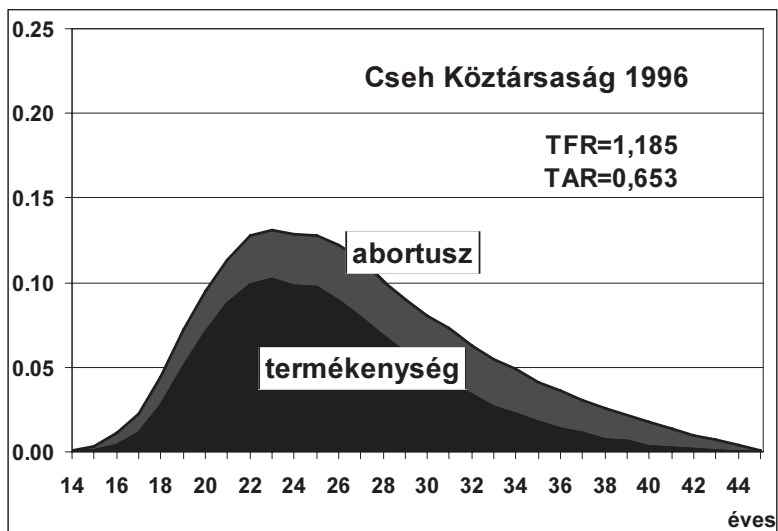
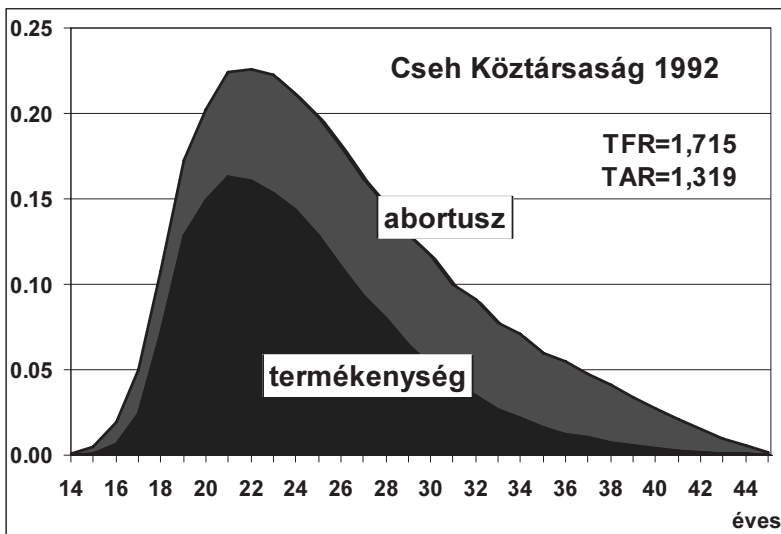
9b. ábra 100 élve születésre jutó művi abortuszok száma

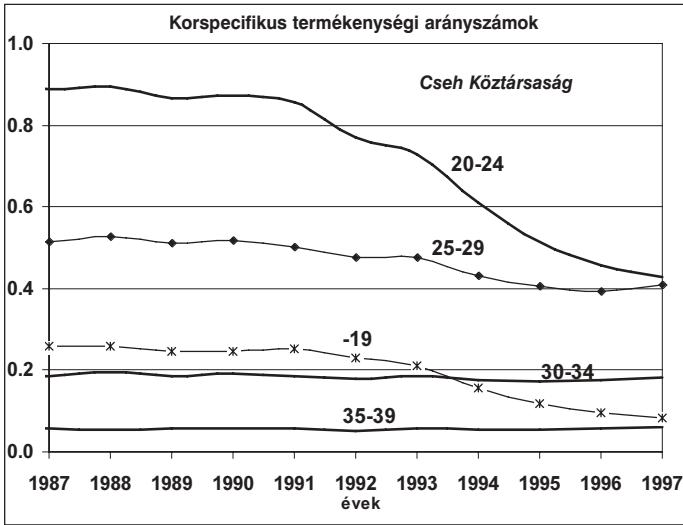
10a. ábra 50 évnél fiatalabb nők teljes első házasságkötési arányszáma

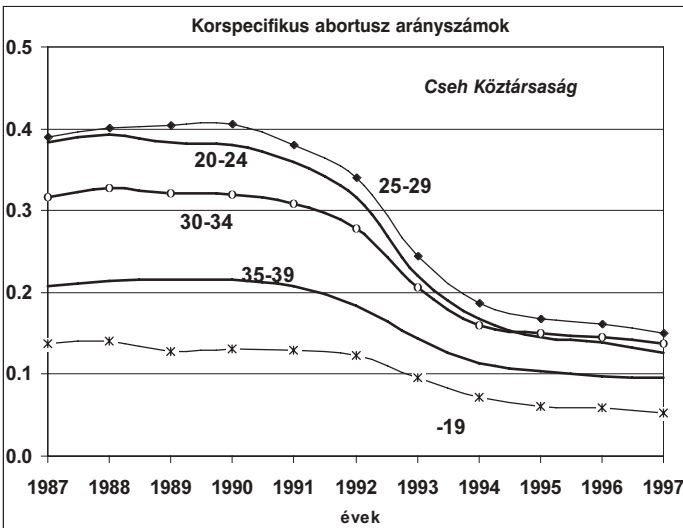
10b. ábra Nők átlagos életkora az első házasság megkötésekor

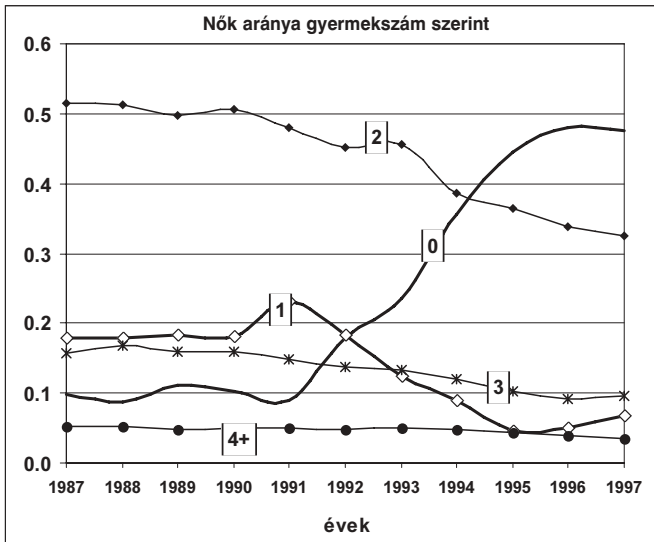
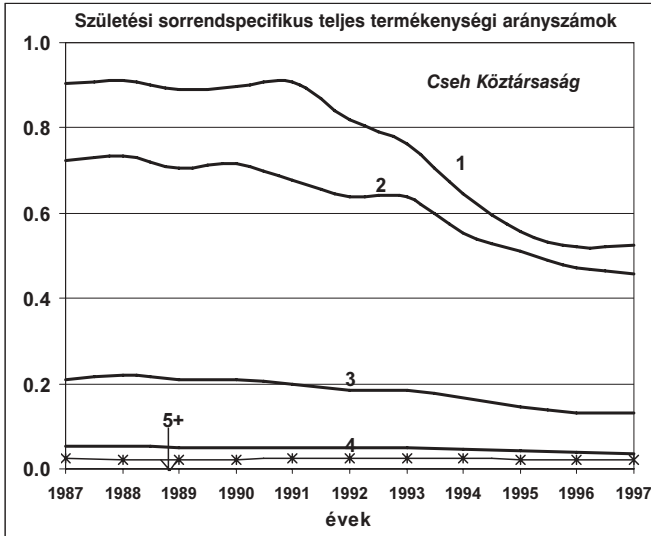
11. ábra Kumulatív korszpecifikus termékenységi és abortusz arányszámok

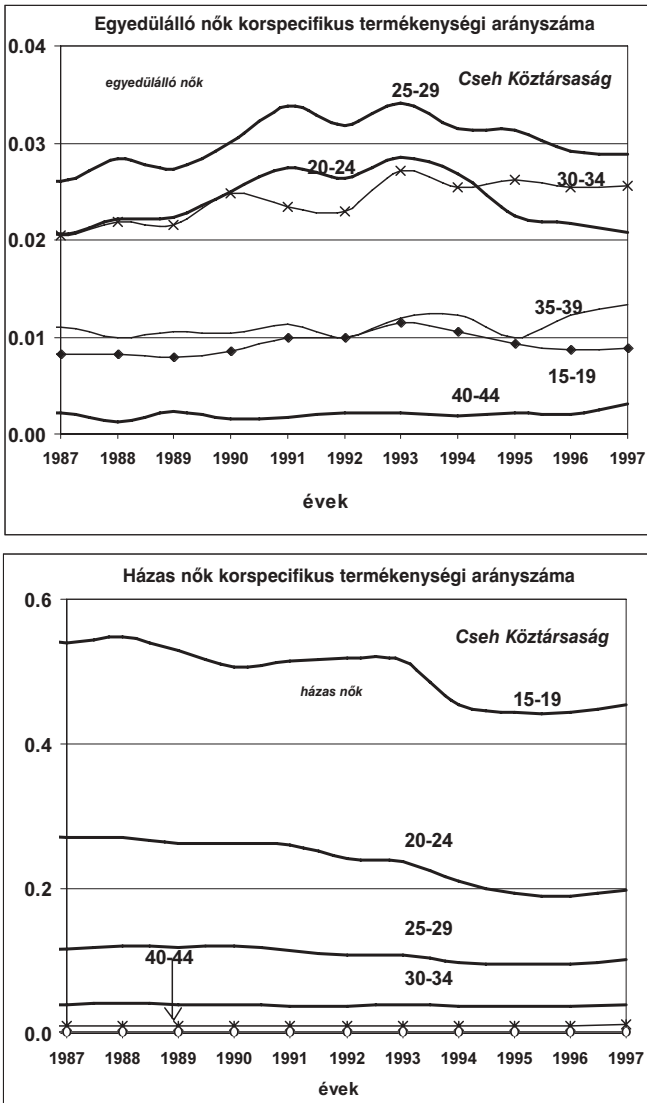
12a. ábra A korspecifikus termékenységi arányszámok változása

12b. ábra A korspecifikus abortusz arányszámok változása

13. ábra Születési sorrend szerinti minták

14. ábra Korszpecifikus termékenységi arányszámok családi állapot szerint

1. táblázat A mai európai családkialakítás faktorstruktúrája

	Faktorok			
	1	2	3	
Átlagéletkor az első gyermek megszületésekor	0,968			
Átlagéletkor ez első házasságkötéskor	0,931			
Művi abortusz arányszáma	-0,807			
Illegitimitási arány		0,876		
Teljes válási arányszám		0,754		
Teljes termékenységi arányszám			0,840	
Teljes első házasságkötési arányszám		-0,623	0,629	
				Összes
<i>Variancia %-ban</i>	36,6	26,7	18,0	81,3
1. faktor	időzítés és családtervezés			
2. faktor	hagyományos család felbomlása			
3. faktor	szintek			